

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

ПРИТУЛИК НАТАЛІЯ ВАЛЕРІЇВНА

УДК 811.161.2:372.461

**ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНО-МОВЛЕННЄВИХ УМІНЬ
РОСІЙСЬКОМОВНИХ ПЕРШОКЛАСНИКІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

(у школах з українською мовою навчання)

13.00.02 – теорія і методика навчання української мови

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті педагогіки АПН України.

Науковий керівник: **Хорошковська Ольга Назарівна**, доктор педагогічних наук, професор, завідувач лабораторії української словесності у школах національних меншин України та діаспори Інституту педагогіки АПН України.

Офіційні опоненти: **Пентилюк Марія Іванівна**, доктор педагогічних наук, професор кафедри українського мовознавства та основ журналістики Херсонського державного університету;

Воскресенська Наталія Остапівна, кандидат педагогічних наук, професор кафедри теорії та методики викладання філологічних дисциплін у початкових класах Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

Провідна установа: Рівненський державний гуманітарний університет, кафедра теорії та методик початкового навчання, Міністерство освіти і науки України, м. Рівне.

Захист відбудеться „20” жовтня 2004 року о „16.00” годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.452.02 в Інституті педагогіки АПН України (за адресою: 04053, м. Київ, вул. Артема, 53-Д).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту педагогіки АПН України.

Автореферат розіслано „.....” вересня 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.Т. Шелехова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Із набуттям українською мовою статусу державної (Конституція України, ст.10) надзвичайно актуальною постає проблема формування україномовної особистості. На нинішньому етапі забезпечення комунікативної компетентності учнів - один із пріоритетів змісту загальної середньої освіти, що відображено в низці освітніх документів („Концепція загальної середньої освіти” (2000); „Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови” (1993); „Концепція мовної освіти в Україні” (1994).

У Державному стандарті початкової загальної освіти (2000 р.) підкреслюється, що завдання формування в учнів комунікативних умінь – одне з основних і є кінцевою метою навчання. У змісті освітньої галузі „Мови і література” (українська мова, початкові класи) *вперше* виокремлюються чотири змістові лінії: комунікативна, лінгвістична, українознавча та діяльнісна, при цьому наголошується на пріоритетності першої.

Зазначені змістові лінії знайшли відображення в нових (2001 р.) програмах з української мови для початкових класів, у яких сформульовано вимоги до мовного і мовленнєвого розвитку школярів.

Слід зазначити, що в методиці навчання рідної мови проблемі мовленнєвого *розвитку* молодших школярів було присвячено ряд наукових досліджень і методичних праць, починаючи ще з дореволюційних часів (роботи Ф.І. Буслаєва, І.І. Срезневського, К.Д. Ушинського, М.Ф. Бунакова, О.І. Тихєєвої, М.М. Соколова та ін.). В українській методиці 20-30-х рр. ХХ ст. також спостерігається підвищення уваги до зазначеної проблеми (праці І. Огієнка, С.Ф. Русової, С.Х. Чавдарова). Зокрема, методика розвитку комунікативного мовлення (хоч і без уживання зазначеного терміна) в ці роки розроблялася С.Ф. Русовою.

40-60-ті роки характеризуються усталенням граматичного підходу до навчання мови і мовлення, який було започатковано в працях С.Х. Чавдарова. У період з 60-х по 80-ті рр. над проблемою розвитку мовлення учнів початкових класів працювали В.О. Сухомлинський, М.С. Вашуленко, Н.О. Головань, Л.О. Варзацька, М.В. Сокирко, О.І. Мельничайко, Л.Д. Нечай, А.С. Зимульдінова та ін. У кінці 80 - протягом 90-х рр. в українській методиці простежується тенденція розв’язання проблеми розвитку мовлення молодших школярів на основі тексту. Вона була започаткована М.С. Вашуленком і продовжувала розроблятися в дослідженнях Л.О. Варзацької, В.І. Бадер, Н.А. Гац, О.П. Глазової, І.А. Головки, Л.Н. Міненко, В.О. Собко та ін.

Починаючи з 90-х р. і до цього часу, окремі аспекти проблеми розвитку мовлення учнів початкових класів досліджувалися О.І. Артемовою (розвиток мовлення в процесі творчої діяльності), М.О. Орап (комплексний підхід до розвитку зв'язного мовлення), К.І. Пономарьовою (увиразнення мовлення синонімами), Г.О. Ткачук (збагачення словникового запасу експресивною лексикою), С.Д. Пеньковою (культура мовлення) та ін.; у тому числі, аспекти розвитку мовлення шестирічних дітей (у дошкільних закладах) були розроблені А.М. Богуш (розвиток зв'язного мовлення), Т.О. Пироженко (розвиток комунікативно-мовленнєвих здібностей), К.Л. Крутій (активізація вживання службових частин мови в мовленні), О.П. Амацьєвою (навчання виразності мовлення), Т.Г. Постоян (розвиток зв'язного мовлення в процесі продуктивно-творчої діяльності) та ін.

Слід підкреслити, що в працях зазначених науковців проблема *розвитку* мовлення висвітлюється з огляду на те, що діти до школи оволодівають на певному рівні українською мовою, оскільки зростають в україномовному середовищі. Окрім того, до 2000 р. проблема розвитку мовлення з метою навчити учнів спілкуватися у вітчизняній методиці майже не розглядалася. Зазначена проблема більше розроблялася в методиці навчання іноземних мов та російської як іноземної (А.А. Миролубов, Ю.І. Пассов, І.Д. Салістра, О.Г. Квасова; Б. Дукадінов, О.Д. Митрофанова, Р. Олрант, Г.Е. Піфо, Т.В. Рябова, С. Савіньон, В.Л. Скалкін, Е.Ю. Сосенко), російської та української мов у школах України (О.М. Біляєв, М.І. Пентилюк, М.Б. Успенський, І.П. Гудзик, О.Н. Хорошковська, В.А. Трунова), російської мови в школах національних республік (Є.В. Коток, Т.Б. Пушкар та ін.), російської мови як рідної (Т.О. Ладиженська, О.Ю. Купалова, Л.В. Давидюк, О.В. Єфименко та ін.), а також у психолінгвістиці (дослідження Л.С. Виготського, О.О. Леонтєєва, І.О. Зимньої, В.А. Артемова, М.І. Жинкіна, А.К. Маркової).

З 2000 року, у зв'язку з прийняттям Державних стандартів мовної освіти, де комунікативну лінію проголошено однією з основних, перед ученими, методистами, вчителями постало завдання розвитку комунікативного мовлення учнів як у початковій, так і в середній та старшій ланках школи. На цьому етапі маємо лише окремі дослідження: роботи Т.К. Донченко (комунікативна спрямованість навчання мовлення старшокласників), С.В. Цінько (розвиток аудіативних умінь учнів 5-х класів), Л.О. Попової (розвиток монологічного мовлення учнів середньої школи), А. І. Ляшкевич (наступність і перспективність у формуванні діалогічного мовлення учнів початкових і 5-х класів), Г.С. Демидчик – (розвиток комунікативного мовлення першокласників засобами службових частин мови).

Водночас практика свідчить, що вчителів, який тривалі роки працював над засвоєнням мовних знань та формуванням орфографічних умінь, що визначалися в програмах як основна мета навчання, досить важко переорієнтуватися. Проблема формування комунікативних умінь учнів є для нього складною, оскільки в методиці рідної мови відсутня належна теоретична база.

Незважаючи на загальне зростання інтересу вітчизняних дослідників (Л.М. Паламар, М.І. Пентиліук, Т.К. Донченко, Г.Т. Шелехова, В.І. Бадер, Г.С. Демидчик, С.В. Цінько, А.І. Ляшкевич, Л.О. Попова) до проблеми підвищення ефективності роботи з розвитку українського комунікативного мовлення школярів, вона й досі залишається недостатньо розв'язаною. Нерозробленість зазначеної проблеми та недоліки в практиці навчання підтвердили *актуальність* проблеми формування вмінь українського комунікативного мовлення учнів на початковому етапі навчання.

Актуальність обраної проблеми полягає і в тому, що в нинішніх умовах, незважаючи на те, що Україна здобула державну незалежність і українську мову проголошено державною, остання ще не набула належного поширення в побуті міського населення. Так, дослідження свідчать, що до перших класів багатьох міст центрального, північного та південно-східного регіонів приходять діти, які недостатньо володіють українською мовою, оскільки, як показали результати нашого соціологічного опитування, батьки першокласників (понад 80 %), а отже, й самі діти, в побуті користуються російською мовою. Таким чином, проблема оволодіння першокласниками українською мовою є надзвичайно актуальною і набуває соціального значення. Все це і вплинуло на вибір теми дисертації: *«Формування комунікативно-мовленнєвих умінь російськомовних першокласників у процесі вивчення української мови (у школах з українською мовою навчання)»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане з проблематикою наукових досліджень лабораторії початкової освіти Інституту педагогіки АПН України і є аспектом комплексної теми «Зміст та методичне забезпечення державних стандартів початкової освіти» (№ 0198 У 007753).

Об'єктом дослідження є процес розвитку українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників шкіл з українською мовою навчання.

Предметом дослідження є методика формування українських комунікативно-мовленнєвих умінь російськомовних першокласників.

Мета дослідження полягає в розробці науково обґрунтованої та експериментально перевіреної методики формування вмінь українського комунікативного мовлення російськомовних учнів перших класів шкіл з українською мовою навчання.

При формулюванні **гіпотези** ми виходили з того, що на сучасному етапі оновлення структури та змісту початкової освіти традиційна методика навчання грамоти потребує певної корекції в плані формування в молодших школярів комунікативно зорієнтованого мовлення. Ми припустили, що формування вмінь українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників відбуватиметься ефективніше за умови комплексного підходу, який передбачає: а) розвиток аудіативних умінь; б) відпрацювання частковомовленневих (орфоепічних і граматичних умінь з урахуванням відмінностей у відповідних системах української та російської мов); в) збагачення, уточнення та активізацію словникового запасу; г) стимулювання мовленневих умінь на репродуктивному та продуктивному рівнях у процесі комунікації; д) раціональне використання методів, прийомів, форм і засобів навчання.

Відповідно до мети і гіпотези, поставлено такі **завдання** дослідження: 1) визначити теоретичні (психологічні, психолінгвістичні, лінгвістичні) засади комунікативної діяльності; 2) проаналізувати стан проблеми формування комунікативно-мовленневих умінь першокласників у навчально-методичній літературі; 3) з'ясувати рівень сформованості вмінь українського комунікативного мовлення учнів перших класів на початку навчання в школі; 4) вивчити й узагальнити стан сформованості комунікативно-мовленневих умінь учнів у практиці роботи вчителів перших класів; 5) з'ясувати особливості та умови формування вмінь українського комунікативного мовлення російськомовних учнів 1-их класів; 6) визначити зміст формування вмінь українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників у процесі навчання грамоти; 7) обґрунтувати принципи та здійснити відбір форм, методів, прийомів і засобів навчання українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників; 8) розробити науково обґрунтовану методику та перевірити її ефективність у навчальному процесі.

Методологічною основою дослідження слугували психолінгвістичні положення теорії мовленнєвої діяльності, вчення про мову як засіб спілкування і пізнання, психолінгвістичні засади мовленнєвої комунікації (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, О.О. Леонтьєв, В.А. Артемов, М.І. Жинкін, І.О. Зимня, А.К. Маркова); лінгвістичні та лінгводидактичні засади оволодіння близькоспорідненими мовами (А.Є. Супрун, О.М. Біляєв, Н.А. Пашківська, М.Б. Успенський, І.П. Гудзик, О.Н. Хорошковська); законодавчі акти, концепції навчання державної мови в Україні (О.М. Біляєв, М.С. Вашуленко, С.Я. Єрмоленко, Л.І. Мацько, Л.В. Скуратівський та ін.).

У процесі проведення експериментально-дослідної роботи застосовувалися такі **методи**:

а) *теоретичні*: вивчення психолого-педагогічної, психолінгвістичної, лінгводидактичної літератури, програм та підручників; аналіз мовної ситуації в регіонах дослідження; теоретичне осмислення й узагальнення передового педагогічного досвіду вчителів-практиків з метою аналізу проблеми, що досліджувалася; зіставлення та узагальнення здобутих даних із метою визначення початкового рівня сформованості вмінь комунікативного мовлення учнів 1-их класів і ефективності розробленої нами методики їх формування; теоретичне обґрунтування шляхів формування українського комунікативного мовлення російськомовних учнів в умовах шкіл з українською мовою викладання; аналіз та синтез результатів експериментального дослідження;

б) *емпіричні*: спостереження за навчально-виховним процесом, діагностування мовлення учнів 1 класів з метою визначення ступеня їхньої мовленнєвої компетентності; анкетування батьків першокласників з метою аналізу мовної ситуації в регіоні дослідження; педагогічний експеримент (у його констатувальній та формувальній частинах), що здійснювався з метою вивчення практичної діяльності вчителів перших класів з формування вмінь українського комунікативного мовлення, оцінювання рівня сформованості комунікативно-мовленнєвих умінь українського мовлення російськомовних учнів 1-их класів, перевірки пропонованої методики формування комунікативно-мовленнєвих умінь російськомовних першокласників у процесі вивчення української мови;

в) *статистичні*: кількісний і якісний аналіз одержаних експериментальних даних із метою здобуття достовірних результатів щодо формування комунікативно-мовленнєвих умінь українського мовлення російськомовних першокласників.

Дослідження здійснювалось у три **етапи**:

На *першому* етапі (1999 – 2001 рр.) відбувалося опрацювання та аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми; вивчення мовної ситуації в містах центрального та північного регіонів України і з'ясування ступеня володіння українською мовою першокласників, здійснювалися аналіз стану проблеми в практиці роботи школи та узагальнення досвіду роботи вчителів початкових класів; визначалися актуальність, об'єкт, предмет, мета, завдання та методи дослідження, висунуто робочу гіпотезу.

Другий етап (2001 – 2002 рр.) присвячено розробці експериментальної методики та перевірці її ефективності в процесі дослідного навчання.

На *третьому* етапі (2002 – 2003 рр.) здійснювався якісний і кількісний аналіз, обробка й узагальнення результатів, здобутих у ході експериментального навчання; формулювалися основні методичні положення, висновки та рекомендації.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що вперше в українській лінгводидактиці розглянуто проблему формування українських комунікативно-мовленнєвих умінь російськомовних першокласників, які приходять навчатися у школи з українською мовою викладання, виявлено її актуальність; розроблено зміст частковомовленнєвих умінь; обґрунтовано принципи, відібрано методи, прийоми і форми навчання українського комунікативного мовлення російськомовних учнів 1-их класів у процесі навчання грамоти; набув подальшого розвитку комунікативний підхід до вивчення рідної мови.

Практичне значення полягає в розробці методики розвитку українського комунікативного мовлення російськомовних учнів у процесі навчання грамоти, яка може бути використана в практиці навчання української мови першокласників центрального, північного та південно-східного регіонів України, а також при створенні програм і нових навчально-методичних комплексів з української мови.

Експериментальна база дослідження. Дослідне навчання проводилося на базі школи-садка № 45, ліцею № 22, ЗОШ № 25 м. Чернігова, школи-гімназії № 1 м. Новгород-Сіверського Чернігівської області, Українського колежу ім. Сухомлинського м. Києва. До експериментального навчання було залучено 282 учні перших класів (10 експериментальних класів). У анкетуванні взяло участь 103 вчителі початкових класів та 400 батьків першокласників.

Вірогідність висновків і результатів дослідження забезпечено методологічним і лінгводидактичним обґрунтуванням його вихідних позицій, комплексним використанням наукових даних педагогіки, психології, лінгвістики, лінгводидактики; адекватністю комплексу застосованих методів об'єкту, предмету, меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; якісним і кількісним аналізом експериментальних матеріалів.

Апробація і впровадження результатів здійснювалися в процесі експериментальної роботи з формування українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників шкіл з українською мовою навчання міст центрального та північного регіонів України. Основні положення і результати дослідження обговорювалися на Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Підготовка педагогічних кадрів до роботи в умовах нової структури і змісту початкової освіти» (м. Полтава, 2001 р.), «Малокомплектна школа: проблеми, досвід, перспективи» (м. Чернігів, 2003), «Проблеми навчання дітей шестирічного віку» (м. Київ, 2003), Міжвузівській науково-практичній конференції «Основні напрямки навчання, виховання та всебічного розвитку особистості молодших школярів у світлі Державного стандарту початкової загальної освіти (проблеми, пошук, перспективи)» (м. Чернігів, 2001 р.), звітній науково-практичній конференції «Зміст і технології шкільної освіти» (м. Київ, Інститут педагогіки АПН України, 2003 р.), звітних засіданнях лабораторії початкової освіти Інституту педагогіки АПН України (протягом 2000 – 2003 рр.), науково-методичних семінарах і конференціях учителів початкових класів.

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано шість наукових праць, із них – п'ять статей у фахових виданнях, одні тези.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (298 найменувань) і додатків. Повний обсяг дисертації - 188 сторінок машинописного тексту, з них – 160 сторінок основного тексту. У роботі вміщено 5 таблиць, 9 діаграм, 1 графік.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У дисертації проведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в розробці методики формування комунікативно-мовленнєвих умінь російськомовних першокласників шкіл з українською мовою навчання.

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, сформульовано гіпотезу та завдання дослідження; методи дослідження, розкрито наукову новизну, практичну значущість, наведено дані про апробацію і впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі** – *„Стан проблеми формування комунікативно-мовленнєвих умінь першокласників міст центрального та північного регіонів України в навчально-методичній літературі та практиці навчання української мови”* - подано опис та результати дослідження мовлення першокласників міських шкіл з українською мовою викладання на початку навчального року, здійснено аналіз навчально-методичного забезпечення з точки зору досліджуваної проблеми, наведено фактичні дані про стан роботи з розвитку комунікативно-мовленнєвих умінь у шкільній практиці.

Для з'ясування рівня володіння українським мовленням першокласниками було проведено дослідження мовлення батьків учнів 1-их класів (анкетування), спостереження на уроках і в позаурочний час та діагностування мовленнєвої діяльності школярів на початку навчального року.

Одержані результати свідчать:

1. Хоча понад 75 % родин першокласників є українськими (обидва батьки українці), проте лише близько 19 % родин у побуті спілкуються українською мовою. Тому учні (понад 80 %), що вступають до міських шкіл з українською мовою навчання, є переважно російськомовними.

2. Для мовлення учнів характерне змішування літературних норм української і російської мов із домінуванням російської. Як результат - рівень слухання-розуміння і говоріння українською мовою є недостатнім.

3. П'ята частина першокласників (23,6 %) зовсім не володіє (відмовляються говорити) українською мовою.

4. Елементарні комунікативні вміння та характеристики (вміння відповідати українською мовою на запитання, швидко реагувати на репліки співбесідника) знаходяться на початковій стадії розвитку.

З огляду на це виникла проблема *формування, а не розвитку* в першокласників умінь українського мовлення - частковомовленнєвих, мовленнєвих і комунікативних.

Проблема мовленнєвого розвитку молодших школярів хвилювала методистів, починаючи ще з дореволюційних часів (праці М.Ф. Бунакова, Ф.І. Буслаєва, І.І. Срезневського, Є.І. Тихеевої, К.Д. Ушинського, М.М. Соколова та інших). Відтоді й до сьогодні пропонувалися різні підходи і різні шляхи її розв'язання, хоча про розвиток умінь спілкуватися, тобто розвиток комунікативного мовлення, йшлося рідко.

У післяреволюційні 20 – 30-і рр. (праці О.В. Миртова, М.О. Рибникової, С.Т. Шацького) увага зосереджується на розвитку писемного мовлення учнів. Післяреволюційна методика вводить у свій арсенал термін “культура мовлення”, під яким розуміється розвиток мовного чуття, що ґрунтується на усвідомленні норм побудови мовлення для найбільш успішного виконання комунікативної функції. Отже, проблема комунікативної функції мовлення порушувалася вже в 30-х роках, хоча з різних причин не набула належного розвитку.

В Україні С.Ф. Русова першою серед вітчизняних методистів торкнулася питання про необхідність розвитку *комунікативного* мовлення, зазначаючи, що в навчанні мови поряд ідуть два взаємопов'язані але водночас різні процеси - *знати* (мову) і *могти* (нею користуватися). Однак у 30-60 рр. чільне місце відводиться засвоєнню граматичних і фонетико-орфографічних знань та умінь (праці С.Х. Чавдарова).

У 70-80-их рр. теорія лінгвістики тексту стала теоретичною основою розвитку зв'язного мовлення, зокрема породила ідею взаємопов'язаного навчання мови і мовлення (роботи М.С. Вашуленка, Л.О. Варзацької, І.А. Головка, Л.М. Міненко, В.О. Собко). У зв'язку з цим до програм з української мови було включено розділ „Текст”, який розглядався як основа розвитку правильного, логічного і змістовного зв'язного мовлення.

У кінці 80-х р. у методиці почав набирати популярності функціонально-стилістичний підхід до вивчення мови, який полягає у формуванні мовленнєвих умінь на основі аналізу та засвоєння функціонування мовних одиниць у мовленні (В.Я. Мельничайко, Л.М. Паламар; Н.О. Головань, Л.О. Варзацька, В.І. Бадер). Паралельно із цим окреслився комунікативний підхід до вивчення мови й навчання мовлення. У 1997 р. з'явилися перші наукові публікації українських методистів (М.І. Пентиліук, О.Н. Хорошковської), в яких порушується проблема навчання молодших школярів української (рідної) мови на основі цього підходу. Починаючи з 2000 р., з переходом початкової школи на нову структуру та зміст навчання поставлено вимогу комунікативного спрямування вивчення мови.

Однак, незважаючи на те, що нові (2000 р.) освітні документи орієнтують на розвиток комунікативного мовлення першокласників, у науковій літературі до 2003 р. було обмаль публікацій, що стосувалися цієї проблеми (С. Дубовик, А. Ляшкевич, О. Хорошковська). У навчально-методичній літературі для вчителів 1-их класів до 2003 року зазначене питання не знайшло достатнього відображення; не враховується також те, що до багатьох міських шкіл України приходять російськомовні першокласники. Крім того, результати констатувального зрізу показали, що: а) лише 55,2 % учителів правильно розуміють значення поняття “комунікативне мовлення”; б) більшість учителів не володіє на достатньому рівні методами і прийомами формування комунікативних умінь; в) систематична робота з розвитку комунікативного мовлення в початкових класах, починаючи з першого, майже не проводиться; г) учителі намагаються під час добукварного періоду навчання грамоти якнайшвидше сформуванню уявлення про речення, слово, звук, склад, наголос тощо, формуванню ж навичок українського мовлення не надається достатньої уваги, хоч більшість дітей російськомовна; д) уміння українського мовлення формується в учнів спонтанно, часто - шляхом виправлення вчителем помилок.

Результати перевірки рівня мовленнєвого розвитку (аудіювання та говоріння) першокласників у кінці навчального року свідчать: а) застосована вчителями методика навчання грамоти і розвитку мовлення не дає істотних позитивних зрушень у розвитку аудіативних умінь протягом першого року навчання в школі; б) діалогічна форма мовлення в учнів розвинута значно гірше, ніж монологічна; в) у процесі спілкування в учнів виникають труднощі, пов'язані з недостатньою сформованістю та розвитком таких умінь: зосереджуватися на інформації, яку повідомляє співрозмовник українською мовою; швидко реагувати на неї в умовах спонтанності ситуації діалогічного мовлення; добирати потрібні слова для висловлювання, в тому числі й етикетну лексику залежно від комунікативної мети та ситуації; вимовляти слова згідно з нормами української вимови і вживати їх у правильних граматичних формах; синтаксично та інтонаційно правильно оформляти висловлювану думку; формулювати запитання й відповідати поставлені в процесі діалогу; звертатися до співрозмовника із запитанням, проханням, запрошенням тощо; виконувати інші комунікативні завдання.

У **другому** розділі - „*Теоретичні засади формування вмінь українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників*” - розглянуто сутність поняття „комунікативне мовлення”, а також лінгвістичні, психологічні та психолінгвістичні засади його формування; розглянуто сутність понять “уміння” і “навички”; з'ясовано особливості та умови формування вмінь українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників, обґрунтовано вибір відповідних принципів та методів.

Спілкування як процес міжособистісної взаємодії розглядалося в різні часи В.М. Бехтеревим, Б.Г. Ананьєвим, В.М. М'ясищевим, А.В. Біляєвою, А.А. Бодальовим, М.І. Лисиною та ін. Спираючись на наукові визначення термінів “комунікація”, „спілкування”, „комунікативна діяльність”, поняття “*комунікативне мовлення*” розуміємо як мовленнєву діяльність мовця, спрямовану до співбесідника для досягнення кінцевої комунікативної мети, тобто як соціалізоване мовлення. Основною одиницею комунікації представники комунікативної лінгвістики називають *комунікативний акт*, у якому виокремлюються два учасники – *адресат та адресант*.

Усне спілкування може здійснюватися в діалогічній (дослідження А.Р. Балаяна, Т.Г. Винокур, Є.О. Земської, Г.В. Колшанського, М.Л. Міхліної, О.Б. Сиротиніної, Л.П. Якубинського) і монологічній формах (праці Р.О. Будагова, О.Р. Лурії, І.О. Синиці та ін.). На думку Е.О. Ключкової, розмовне мовлення може виявлятися і в проміжних формах: діалог з елементами монологу, монолог із вкрапленнями діалогу та ін.

Діалог - форма мовлення, яка характеризується зміною висловлювань двох або кількох (полілог) мовців і безпосереднім зв'язком із ситуацією. Його основні риси: ситуативність, спонтанність, контекстуальність, емоційність, структурність.

Монологічне мовлення розглядається як розгорнуте висловлювання однієї особи, звернене до певної людини або колективу водночас для повідомлення інформації з метою впливу або спонукання до дії й розраховане на реакцію слухачів; характеризується зв'язністю, послідовністю, логічністю викладу думки.

В основі мовленнєвої комунікації лежить теорія мовленнєвої діяльності, розроблена в 60-тих роках ХХ століття О.М. Леонтьєвим та його сучасниками (О.Р. Лурія, Л.І. Божович, П.Я. Гальперін). Психолінгвісти запропонували “діяльнісний” підхід, у контексті якого спілкування розглядається як особливий вид інтерактивної діяльності, якому властиві всі характеристики діяльності (структурність, цілісність, цілеспрямованість, механізм оволодіння). З огляду на це зроблено висновок про те, що *оволодіти мовленням можна лише в процесі спілкування*.

Комунікативна мовленнєва діяльність характеризується наявністю мотиву (для чого людина говорить), мети (чого хоче досягти в результаті спілкування), структури (мовленнєві дії та операції). Отже, *стимулюючи здійснення мовленнєвої діяльності в процесі навчання мовлення, слід забезпечувати наявність мотиву і мети, які є рушійними силами здатності виконувати мовленнєві операції та дії*.

Процес спілкування має кілька етапів: а) орієнтація в умовах (хто, де, коли, з якою метою) комунікативної ситуації; б) планування змісту майбутнього висловлювання; в) реалізація; г) контроль за ефективністю висловлювання. Умовою успішного здійснення комунікативної діяльності є сформованість у мовця відповідних умінь для її забезпечення на кожному з етапів процесу спілкування.

Ж. Піаже виділяв два різновиди мовлення дітей: *егоцентричне* (спрямоване на себе: дитина “не цікавиться тим, кому вона говорить і чи слухають її”) і *соціалізоване* (спрямоване на інших); виявлено факт значного зниження до семирічного віку відсотка вербального егоцентризму, що було підтверджено й іншими дослідженнями (Д. Катц, С. Ісаакс, Д. Мак-Карті, В.Е. Сиркіна). Ці дослідження свідчать про можливість і необхідність розвивати в дітей 6-7-річного віку комунікативне мовлення.

С.Л. Рубінштейн поділяв мовлення на *контекстне (монологічне)*, що є зрозумілим на основі власного предметного змісту, та *ситуативне (діалогічне)*, зрозуміле лише в конкретній ситуації, зауважуючи, що обидві форми є зорієнтованими на конкретного співрозмовника. Висновки С.Л. Рубінштейна та А.М. Леушиної щодо рівноправності використання діалогічного та монологічного мовлення в процесі спілкування дозволяють зробити висновок про *необхідність розвитку в першокласників обох форм мовлення*.

В.А. Артемов, досліджуючи механізм оволодіння мовленням, дійшов висновку, що “друга сигнальна система в кінцевому результаті визначається характером і умовами спілкування через мову, тобто носить комунікативний характер”. Отже, *навчання усного мовлення має бути „вплетеним у акти комунікації”, що особливо стосується дітей, які не оволоділи ним до школи в процесі міжособистісного спілкування*.

Вважаючи мовлення самостійним видом творчої діяльності, І.О. Зимня виділяє його види (слухання, читання, говоріння, письмо) та вказує на зв'язок, що існує між аудіюванням та говорінням. Отже, працюючи над формуванням усного українського комунікативного мовлення учнів, слід *забезпечувати в них розвиток умінь слухання-розуміння і говоріння у взаємозв'язку*.

Аналізуючи процес мовленнєвої діяльності, М.І. Жинкін та В.А. Артемов визначили, що найпростішою одиницею вербального спілкування слід вважати *мовленнєвий вчинок*, який має певну інформацію та комунікативну форму, в якій ця інформація виражається: повідомлення, порада, прохання, наказ та ін.

Для нашого дослідження важливою була думка А.К. Маркової про те, що мовлення має вивчатися в контексті провідної вікової діяльності. Основними функціями мовлення у віці 6 років, коли ігрова діяльність є провідною, є забезпечення *соціального контакту та саморегуляція*.

Питання сутності понять “знання”, “вміння”, “навички” та взаємозв’язку між ними по-різному розглядаються в психології, дидактиці та психолінгвістиці. Одноставною є думка, що в основі формування вмінь і навичок лежать знання. Оскільки наше дослідження торкається формування комунікативно-мовленнєвих умінь, у своїй роботі беремо за основу погляди, визначені в психолінгвістиці, де розрізняють поняття “первинні вміння” (елементарні дії) та “вторинні вміння” (здатність людини успішно досягти поставленої мети діяльності у змінених умовах її перебігу). Отже, однією з особливостей формування українського мовлення в російськомовних першокласників є *поетапність*: від знань (повідомлення норми) до первинних умінь та їх автоматизації (переведення в навичку) і на цій основі – до формування вторинних умінь.

Психолінгвісти (І.О. Зимня, О.М. Леонтєв, О.О. Леонтєв) класифікували вміння, необхідні для здійснення мовленнєвої діяльності, на *частковомовленнєві* (звуковимовні, орфоепічні, лексичні, граматичні), *мовленнєві* (уміння здійснювати мовленнєву діяльність на рецептивному та репродуктивному рівнях) та *комунікативні* (здатність виконувати мовленнєві дії, спрямовані на розв’язання комунікативної задачі на оптимальному рівні). Аналіз лінгводидактичних класифікацій (Б.Д. Успенського, К.М. Плиско, Л.О. Варзацької) свідчить про те, що жодна з них не включає вміння, пов’язані зі сприйманням інформації (вміння слухати-розуміти), хоча комунікативний акт є двобічним процесом передачі та здобуття інформації.

У навчально-методичній літературі останніх років знаходимо визначення кола комунікативно-мовленнєвих умінь, які пов’язані з обома видами (аудіювання, говоріння) усної мовленнєвої діяльності (автори Л.Я. Желтовська, О.Ю. Купалова). Формування зазначених умінь мало важливе значення для нашого дослідження. Серед них основними є вміння орієнтуватися в ситуації спілкування для регулювання своєї мовленнєвої поведінки (кому – про кого (що) – навіщо – що саме – як говорити (слухати), сприймати і створювати мовлення в різних діапазонах гучності; розуміти значення слів та виразів, а також за окремими деталями передбачати хід думки мовця; ставити (усвідомлювати) комунікативні задачі (повідомити, дізнатися, погодитися, відмовити, попросити, привітати, запропонувати, запросити та ін.), відповідно до них використовувати етикетні формули звертання, привітання тощо; планувати мовленнєві дії; реалізовувати задум мовлення; здійснювати контроль за мовленням. Під час діалогічної форми спілкування: а) своєчасно вступати в розмову та закінчувати її; б) викликати у співбесідника бажану реакцію відповідно до комунікативної задачі; в) тактовно уточнювати незрозуміле, перепитувати, ставити запитання; г) швидко реагувати на репліки співбесідника.

Водночас важливо було врахувати, що формування вмінь і навичок українського мовлення в російськомовних першокласників має ряд особливостей, пов'язаних із виявами позитивного (транспозиція) та негативного (інтерференція) переносу набутих умінь і навичок. Завдяки близькості української і російської мов транспозиція виявлялася в розумінні значень багатьох слів спільного лексичного фонду та вмінні будувати фразу (речення) в процесі спілкування. У нашому випадку українська мова сприймалася і засвоювалася через досвід спілкування російською мовою, що призводило до багатьох помилок. Тому основним напрямом навчання було запобігання інтерферуючому впливу навичок російської мови на всіх мовних рівнях.

Таким чином, особливостями й умовами ефективного формування комунікативно-мовленнєвих умінь були: *запобігання інтерференції, забезпечення українського мовленнєвого середовища та спонукання до говоріння українською мовою як на уроках, так і поза ними.*

Для нашого дослідження важливим було розглянути дидактичні та лінгводидактичні принципи навчання, оскільки вони є визначальними в доборі методів і організації навчального процесу. З огляду на це було проведено їх аналіз з точки зору можливості застосування в процесі формування комунікативних умінь. У результаті з'ясувалося, що навчальний процес доцільно будувати на таких загальнодидактичних принципах: *мотиваційного забезпечення навчального процесу; індивідуалізації та диференціації навчання; наступності, систематичності і послідовності; свідомості; наочності; використання міжпредметних зв'язків, та на лінгводидактичних: випереджувального формування усного мовлення щодо писемного; формування і розвитку чуття мови; комплексного підходу до формування мовленнєвих умінь; практичної мовленнєвої спрямованості навчального процесу.*

Так само було проаналізовано методи навчання. При цьому враховувалися мета, зміст та етап навчання, вікові особливості, рівень мовленнєвого розвитку учнів. Арсенал відібраних нами методів складав не лише методи формування і розвитку комунікативних умінь, але й такі способи навчання, які могли б забезпечити формування аудіативних, частковомовленнєвих і мовленнєвих умінь, що є підґрунтям для комунікативних. Оскільки основою вмінь є знання, то серед методів обиралися як практичні, так і пізнавальні. Таким чином, для формування українських комунікативно-мовленнєвих умінь російськомовних першокласників було відібрано *пояснювально-ілюстративний, імітативний, репродуктивний, оперативний, комунікативний (продуктивно-творчий) методи.*

У третьому розділі - „Методика формування вмінь українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників міських шкіл центрального та північного регіонів України й експериментальна перевірка її ефективності” - обґрунтовано відбір змісту фонетико-орфоепічного й граматичного матеріалу для формування частковомовленнєвих умінь, визначено мовленнєві ситуації для навчання українського комунікативного мовлення першокласників, описано особливості застосування методів, прийомів та засобів формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів перших класів, описано організацію дослідного навчання та експериментальну перевірку ефективності розробленої методики.

Методика формування українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників В.О. Сухомлинський, ґрунтувалася на зазначених вище принципах і охоплювала адекватні методи, прийоми, засоби навчання.

Зміст формування комунікативно-мовленнєвих умінь складала сукупність а) частковомовленнєвих (орфоепічні, лексичні, граматичні); б) мовленнєвих (аудіативні, уміння репродуктивного мовлення); в) комунікативних, визначених на основі ситуацій мовлення, вмінь. При цьому до уваги бралися: *завдання навчальної програми щодо формування вмінь комунікативного мовлення; результати констатувального зрізу* (виявлені в мовленні першокласників помилки та труднощі комунікативного характеру), а також критерії: *результати порівняльного аналізу; комунікативна необхідність; тематико-ситуативний підхід; досягнення мінімального комунікативно-мовленнєвого ефекту.*

Критерій комунікативної необхідності змусив окреслити комунікативну сферу дитини 6-7 років. На основі теоретичних даних О.Г. Квасової про аспекти спілкування було розроблено компоненти типової ситуації спілкування першокласника. При цьому враховувалися такі аспекти: *суб'єктний* (контингент співрозмовників, з якими першокласнику доводиться спілкуватися найчастіше), *мотиваційний* (коло комунікативних намірів, які можуть спонукати дитину 6-7 років до комунікативної діяльності), *змістовий* (тематика, зміст спілкування). Конкретизація кожного із аспектів здійснювалася на основі аналізу сфер соціального оточення 6-7-річної дитини (спілкування вдома, в школі, дитячих організаціях, дворі, на вулиці). Це дало змогу визначити основні компоненти мовленнєвих ситуацій з будь-яких тем, що є актуальними для дітей цього віку. Поєднання окремих компонентів, що знаходяться в межах кожного з аспектів спілкування, дало можливість забезпечити варіативність комунікативних ситуацій для розігрування з метою формування відповідних умінь українського комунікативного мовлення (див. табл. 1).

Таблиця 1

Компоненти типової комунікативної ситуації першокласника

Аспекти спілкування

Суб'єктний (з ким)	Мотиваційний (з якою метою)	Змістовий (з приводу чого)
<p>а) діти молодші, старші за віком та однолітки (однокласники, друзі, брати і сестри, незнайомі діти);</p> <p>б) дорослі (вчитель, члени родини, незнайомі дорослі – перехожі, люди різних професій: продавці, кондуктори тощо);</p> <p>в) казкові герої (у процесі гри, інсценівки)</p>	<p>- запит інформації;</p> <p>- повідомлення інформації, опис подій;</p> <p>- висловлення прохання, подяки, необхідність вибачення, прохання дозволу, звертання за порадою, пропозиції, запрошення, оцінки, привітання зі святом, згоди (непогодження), відмови</p>	<p>- товариських відносин (між однокласниками);</p> <p>- дружніх та родинних стосунків;</p> <p>- подій особистого життя;</p> <p>- подій у класі, школі, у дитячих організаціях;</p> <p>- виконання доручень (шкільних, домашніх);</p> <p>- спілкування в громадських місцях, на вулиці, в гостях, по телефону;</p> <p>- організація гри та участь у ній;</p> <p>- навчальна діяльність</p>

З метою активізації етикетної лексики розроблялися такі конкретні мовленнєві ситуації, які спонукали б її використання в процесі спілкування. Під час їх розігрування активізувалися різноманітні *види мовленнєвого етикету*, характерні для спілкування українською мовою: звертання, привітання, знайомство, запрошення, прохання, пропозиція, згода, відмова у відповідь на прохання, згода або непогодження із думкою співбесідника, вибачення, втішання, співчуття, комплімент, привітання зі святом, вдячність, прощання (види мовленнєвого етикету вибрані з класифікації А.О. Акішиної та Н.М. Формановської).

Критерій мінімального комунікативно-мовленнєвого ефекту (достатність мовних одиниць для забезпечення процесу спілкування хоча б на елементарному рівні) обумовив необхідність використання міжтемної лексики, спілкування без якої стає неможливим (наприклад: модальні слова *маю, повинен, треба*; а також прикметників та прислівників, дієслів, службових частин мови тощо).

У застосуванні методів і прийомів формування вмінь українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників було використано результати досліджень Є.В. Котока, А.Є. Супруна, М.Б. Успенського, О.Н. Хорошковської, О.Г. Лобчук, Т.В. Коршун, Л.О. Кутенко і внесено певні корективи з огляду на поставлені завдання та умови, в яких проходив навчальний процес.

Серед методів, що сприяли усвідомленому формуванню знань, ефективним було використання *пояснювально-ілюстративного методу*, що застосовувався переважно на етапі ознайомлення з орфоепічними нормами та граматичними формами української мови і в процесі ознайомлення із семантикою слів. Використання наочності дало змогу пояснювати значення слів - назв предметів, їх ознак, дій, службових слів, засвоїти етикетні формули.

Імітаційний метод посідав основне місце в роботі, спрямованій на формування орфоепічних умінь і навичок та первинних граматичних умінь. Серед прийомів, залежно від умінь, що формуються, застосовувалися *спостереження над мовленням (сприйняття і виділення звуку на слух і спостереження за роботою артикуляційного апарату), первинне проговорювання звуку окремо й у складах (словах), тренінг - кількаразове колективне та індивідуальне проговорювання*.

Репродуктивний метод передбачав відтворення мовленнєвого взірця або створення нового мовленнєвого продукту (слова, репліки, висловлювання) за аналогією до поданого зразка і використання на етапі формування частковомовленнєвих і мовленнєвих умінь. У межах методу використовувалися такі види роботи, як *промовляння скоромовок та читання віршів, продукування висловлювань на рівні речення-репліки або міні-монологу за аналогією до мовленнєвого зразка, відтворення прослуханого або прочитаного тексту (переказування), інсценування казок із відтворенням завчених реплік героїв.*

Для формування граматичних, лексичних і комунікативних умінь та навичок застосовувався *оперативний метод*, у межах якого використовувалися *підстановчі та трансформаційні вправи*. Підстановчі (підставлення учнем лексичної одиниці в структуру заданої вчителем фрази) застосовувалися для засвоєння слів та відпрацювання граматичних умінь. З їх допомогою діти вчилися вживати слова в граматичних формах, які потребували засвоєння. На етапі формування комунікативних умінь доцільно було використовувати *трансформаційні вправи*, які полягали у трансформації учнем повідомлення вчителя, що стосувалося когось із учнів, із наступною постановкою запитань до однокласника (діалог).

Продуктивно-творчий (комунікативний) метод реалізувався шляхом залучення учнів до спілкування в мовленнєвих ситуаціях, участь у яких сприяла активізації ти мовленнєвих умінь, які вчитель ставив за мету сформувати або розвинути на уроці. Мовленнєві ситуації, що мають природні стимули мовлення, використовувалися як під час уроків, так і в позаурочний та позакласний час. Серед штучних мовленнєвих ситуацій (уявне перенесення учня в інші умови, в інші обставини) перевага надавалася тим, які презентуються за допомогою засобів наочності (а не описово), оскільки в шестирічних російськомовних дітей недостатньо розвинена уява та аудіативні вміння українського мовлення.

На етапі формування аудіативних умінь важливо було спрямувати увагу учнів *до аудіативного матеріалу (розрізнення на слух звуків, складів, слів, словосполучень, сприйняття і розуміння речень, текстів)*. Перевірка рівня сформованості аудіативних умінь здійснювалася за допомогою *тестів* (пропонувалися відповіді (малюнки) для вибору правильного варіанту).

Основними засобами навчання були *мовлення вчителя та учнів; предметні малюнки, муляжі, оточуючі предмети; фотокартки, малюнки дітей; сюжетні малюнки, їх серії; ситуативні малюнки.*

Експериментальне навчання за розробленою нами методикою проводилося протягом 2001-2002 навчального року. У навчанні взяло участь 282 учні десяти перших класів шкіл міст Києва, Чернігова, Новгород-Сіверського Чернігівської обл. Для зіставлення результатів навчання було дібрано контрольні класи із такою самою кількістю учнів, приблизно однаковим рівнем українського мовлення та підготовкою вчителів (враховувалися стаж, освіта).

На початку навчального року було організовано перевірку рівня українського мовлення учнів перших класів, контрольних (надалі - КК) та експериментальних (ЕК), у ході якої вивчався обсяг словникового запасу та вміння говорити українською мовою. Протягом навчального року розвиток мовлення в КК здійснювався традиційно, а в ЕК - за методикою, спрямованою на комплексне формування комунікативно-мовленнєвих умінь. В одному з ЕК навчання здійснювалося нами особисто. Контроль за рівнем мовленнєвого розвитку учнів відбувався двічі на рік шляхом проведення спеціальних зрізів та регулярних спостережень на уроках в ЕК і КК протягом навчального року.

Ураховуючи початковий рівень українського мовлення, в експериментальних класах було продовжено добукварний період навчання грамоти до восьми тижнів. Основним завданням у цей час було формування частковомовленнєвих, мовленнєвих і комунікативних умінь. Відповідно до сформульованої гіпотези вся робота над формуванням зазначених умінь проходила *комплексно*.

Оскільки закріплення частковомовленнєвих і мовленнєвих умінь відбувалося в процесі активізації їх у мовленні (участь у найпростіших мовленнєвих ситуаціях), то застосування комунікативного методу мало місце вже в добукварний період. Значна увага при цьому приділялася формуванню вмінь володіти інтонацією і використовувати її варіанти у процесі спілкування залежно від ситуації мовлення.

Експериментальні дані засвідчили, що вже по закінченні добукварного періоду діти експериментальних класів засвоїли українську літературну вимову, в них помітно поповнився словниковий запас, сформувалися певні граматичні вміння. В учнів КК на цей період помітних змін у мовленнєвому розвитку не спостерігалося.

Протягом букварного та післябукварного періодів основну увагу було спрямовано на формування вмінь продуктивного мовлення на основі спеціально розроблених вправ. Серед них на формування діалогічного мовлення було спрямовано такі: 1) використання ситуацій для спілкування в парах з метою одержання певної інформації; 2) імпровізована інсценізація прослуханих або колективно складених казок, оповідань; 3) розігрування мовленнєвих ситуацій, складених на основі ситуативних малюнків, а також уявних мовленнєвих ситуацій; 4) проведення рольових ігор; 5) співпраця в парах, у мінігрупах, під час якої учні змушені в ході спільної діяльності, спілкуючись, домовлятися про розподіл ролей та особливості виконання завдання.

Для розвитку монологічного мовлення організовувалися: 1) висловлювання власних думок учнів (з приводу чогось або про себе, свої уподобання) “ланцюжком”; 2) розповідь за власним малюнком, спостереженнями, з досвіду, адресована слухачу; 3) переказ тексту з орієнтацією на слухача; 4) використання природних мовленнєвих ситуацій в урочний і позаурочний час.

До комунікативної діяльності на уроці намагалися залучити максимальну кількість першокласників. Серед організаційних форм найчастіше проводилася *робота в парах* та *малих групах*.

У процесі проведення контрольного зрізу мовлення дітей ЕК в кінці I семестру, який передбачав визначення рівнів розвитку аудіювання та сформованості частковомовленневих умінь - словникового запасу, орфоепічних і граматичних, було зафіксовано істотніші зрушення, порівняно зі школярами КК, а саме: у ЕК дітей, які оволоділи аудіативними вміннями на високому та достатньому рівнях разом на 11 % більше, ніж у КК, орфоепічними – на 46 % більше, лексичними – на 19%, граматичними – на 29 %.

Метою перевірки розвитку комунікативно-мовленневих умінь учнів у кінці навчального року було з'ясування рівня розвитку діалогічного та монологічного мовлення (кількісні дані відображено в табл. 2) за прийнятими в шкільній практиці критеріями.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз учнів КК та ЕК за рівнями оволодіння діалогічним та монологічним мовленням на кінець навчального року

Рівні оволодіння мовленням	Кількість учнів (%)					
	Контрольні класи			Експериментальні класи		
	Діалог (Д)	Монолог (М)	Різниця між рівнями розвитку Д і М	Діалог (Д)	Монолог (М)	Різниця між рівнями розвитку Д і М
Високий	11,6	9,6	2,0	31,5	17,6	13,9
Достатній	12,5	31,7	19,2	30,10	37,2	7,1
Середній	30,4	41,3	10,9	34,2	40,1	5,9
Початковий	45,5	17,3	28,5	4,10	4,9	0,8

Кількісний аналіз перевірки результатів сформованості діалогічного мовлення свідчить, що серед дітей ЕК високого і достатнього рівня досягли 61,15 % учнів, що на 37,5 % більше, ніж у КК. На початковому рівні в ЕК знаходилося близько 4 % учнів, що у 11 разів менше, ніж у КК. Різниця між ЕК та КК щодо кількості дітей, які мали середній рівень розвитку діалогічного мовлення, складала 3,8 %.

Якісний аналіз свідчив, що такі показники діалогічного мовлення, як аудіативні вміння, нормативність мовлення, частотність вживання етикетної лексики, зокрема використання формул звертання, а також інтонаційна виразність, відповідність реплік меті та комунікативному завданню, орієнтування в умовах спонтанності ситуації - в учнів ЕК значно вищі, ніж в учнів КК.

Учні ЕК навчилися чітко формулювати запитання та відповідати на них; звертатися до співрозмовника; висловлювати пропозиції щодо спільної діяльності, а також своє ставлення до предмета розмови або враження від чогось; запрошення, прохання; висловлювати погодження або відмову, обґрунтовувати свою відповідь; домовлятися про щось; конкретизувати факти.

Результати перевірки рівня розвитку монологічного мовлення учнів у кінці навчального року показали, що в ЕК учнів, які мають високий рівень розвитку, на 8,0 % більше, ніж у КК. Учні, які лишилися на початковому рівні розвитку вмінь монологічного мовлення, в ЕК на 12,4 % менше, ніж у КК. Випадків, коли учні відмовляються говорити українською мовою, мотивуючи це тим, що не вміють, у ЕК не було зафіксовано, на відміну від КК (13,9 %).

Характеристики, що стосувалися структури, змісту, невимушеності мовлення, в ЕК були значно вищими, ніж у КК. У монологіях учнів ЕК та КК помітною була різниця в кількості речень та слів у межах речення на користь перших. Порушення зв'язності висловлювання або логіки викладу спостерігалися в першокласників ЕК в 4 рази рідше, ніж в учнів КК, що свідчить про вищий рівень розвитку вміння планувати висловлювання. В учнів ЕК значно рідшими були невинуваті повтори слів (30,1 % проти 40,1 %), частіше використовувалися формули звертання (8,2 % проти 1,3 %).

У процесі експериментального дослідження було виявлено, що в ЕК монологічне і діалогічне мовлення розвивалося відносно рівномірно, оскільки однакова увага приділялася обом формам мовлення. Помічено, що в КК учні відчували значні труднощі в діалогічному мовленні (при вступі в діалог, його веденні, швидкій реакції на репліки, завершенні діалогу та ін.). Порівняно продуктивнішим було монологічне мовлення. Це свідчить про те, що на уроках у КК саме йому надавалася перевага.

Крім того, спостереження, проведені під час експериментального навчання, показали, що в учнів ЕК, порівняно з учнями КК, процес опанування навичок читання та письма, яке здійснювалося на тлі формування вмінь українського мовлення, відбувався легше і швидше.

Дослідне навчання підтвердило положення висунутої гіпотези про необхідність здійснення комплексного підходу до формування комунікативно-мовленнєвих умінь.

У результаті експериментального навчання було зроблено такі **висновки**:

1. Для забезпечення ефективного формування комунікативно-мовленнєвих умінь учнів 1 класів необхідно враховувати мовну ситуацію в регіоні та вихідний рівень розвитку українських мовленнєвих умінь і навичок дітей. У випадку, коли вміння українського мовлення несформовані або сформовані недостатньо, їх необхідно *не розвивати, а формувати*.

2. Оскільки до структури комунікативно-мовленнєвої діяльності входять мовленнєві операції та мовленнєві дії, то, стимулюючи механізм її функціонування в умовах навчання російськомовних учнів української мови, важливо забезпечувати наявність умінь здійснювати *мовленнєві операції* - орфоепічні, звуковимовні, лексичні, граматичні тощо та *дії* - аудіювання і говоріння. Взаємозв'язок між мовленнєвими діями зумовлює необхідність достатньої уваги до розвитку обох цих видів мовленнєвої діяльності.

3. Умовами ефективного формування умінь українського мовлення в російськомовних першокласників є *врахування транспозиції та інтерференції, забезпечення мовленнєвого середовища* і спонукання дітей до користування українською мовою в урочний та позаурочний час.

4. Особливостями опанування українського мовлення російськомовними дітьми є *поетапність* у формуванні умінь: від знань – до первинних умінь, їх переведення в навичку, і на цій основі – до формування вторинних умінь. Формування умінь українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників доцільно здійснювати *комплексно*, при цьому особлива увага має надаватися *діалогічній* формі мовлення. Оскільки оволодіння мовленнєвою діяльністю можливе лише в умовах комунікації, то навчання українського комунікативного мовлення має здійснюватися *в процесі спілкування*, природного або штучно створеного вчителем.

5. Структурними компонентами комунікативного мовлення є *мотив та мета* спілкування. Саме тому, стимулюючи функціонування механізму мовленнєвої діяльності учнів, важливо забезпечувати їх наявність. Спілкування – двобічний процес, що вимагає під час організації комунікативної діяльності учнів забезпечення *наявності адресата*.

6. Методика формування комунікативно-мовленнєвих умінь російськомовних першокласників має будуватися на загальнодидактичних і лінгводидактичних *принципах*, серед яких основними є такі: забезпечення мотивації; наступності, систематичності і послідовності; свідомості; випереджувального формування усного мовлення щодо писемного; комплексного підходу до формування мовленнєвих умінь; використання міжпредметних зв'язків. Необхідно брати до уваги також принципи індивідуалізації та диференціації навчання; наочності; формування і розвитку чуття мови.

7. У навчанні російськомовних першокласників шкіл з українською мовою викладання необхідно внести корективи у зміст програми з української мови для 1 класу. При визначенні змісту слід враховувати дані про вихідний рівень сформованості вмінь їхнього українського мовлення, результати порівняльного аналізу фонетичних та граматичних систем російської і української мови, а при відборі лексики - комунікативну необхідність і тематико-ситуативний підхід.

8. У формуванні комунікативно-мовленнєвих умінь українського мовлення ефективними є такі *методи*: пояснювально-ілюстративний; імітаційний, репродуктивний, оперативний, комунікативно-творчий. Серед організаційних форм навчання мовлення оптимальними є *робота в парах і невеликих групах* (при цьому важливою є увага вчителя до дитячого мовлення в їхньому спілкуванні).

9. Важливими *засобами* навчання українського комунікативного мовлення російськомовних учнів є зразок мовлення вчителя, магнітофонний запис, аудіативні засоби, а також наочні посібники: предметні, сюжетні та ситуативні малюнки, муляжі, оточуючі предмети навколишньої дійсності тощо.

Результати перевірки розробленої методики формування комунікативно-мовленнєвих умінь, в основі якої лежить комплексний підхід до формування всіх складових комунікативного мовлення, спрямований на подолання труднощів, пов'язаних з інтерференцією, підтвердили її ефективність.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування вмінь українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників шкіл з українською мовою навчання і потребує подальшого дослідження, зокрема, щодо: а) психологічної та методичної готовності вчителів до формування вмінь комунікативного мовлення, враховуючи мовну ситуацію в регіоні; б) дослідження проблеми міжпредметних зв'язків для ефективного формування українського комунікативного мовлення російськомовних учнів під час навчання в 1-му класі.

Основний зміст роботи висвітлено в таких **публікаціях** автора:

1. Притулик Н.В. Комунікативний потенціал уроків роботи з дитячою книжкою // Початкова школа. – 2003. - № 6. – С. 14-17.

2. Притулик Н.В. Проблема мовленнєвого розвитку першокласників у педагогічній творчості С. Русової // Рідні джерела. – 2003. - № 1. – С. 36-39.

3. Притулик Н.В. Проблема формування українського комунікативного мовлення // Рідні джерела. – 2001. - № 3. – С. 33–36.

4. Притулик Н.В. Формування комунікативних умінь першокласників у процесі навчання грамоти // Рідні джерела. – 2002. - № 2. – С. 26–31.

5. Притулик Н.В. Формування умінь українського комунікативного мовлення першокласників в умовах російсько-української двомовності // Початкова школа. – 2004. - № 6. – С. 12-15.

6. Притулик Н.В. Комунікативний підхід до навчання першокласників рідної мови / Вісник Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Випуск 10. Педагогічні науки. – Чернігів. – 2002. – С. 116-118.

Притулик Н.В. Формування комунікативно-мовленнєвих умінь російськомовних першокласників у процесі вивчення української мови (у школах з українською мовою навчання). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія і методика навчання української мови. – Інститут педагогіки АПН України, Київ, 2004.

Дослідження присвячене проблемі формування вмінь українського комунікативного мовлення російськомовних учнів 1-их класів міських шкіл з українською мовою навчання центрального та північного регіонів України.

У дисертації з'ясовано стан українського мовлення учнів, що вступили до перших класів шкіл цих регіонів, виявлено труднощі комунікативного характеру.

На основі порівняльного аналізу української та російської мов відібрано й обґрунтовано зміст роботи з формування в російськомовних першокласників частковомовленнєвих та загальномовленнєвих умінь, на основі даних попередніх досліджень визначено коло лексико-комунікативних умінь. У процесі теоретичного аналізу визначено особливості та умови формування вмінь українського комунікативного мовлення російськомовних першокласників, а також принципи, методи та прийоми їх формування, що лягли в основу методики.

На основі аналізу психолінгвістичних, психологічних, лінгводидактичних джерел розроблено методику формування комунікативно-мовленнєвих умінь російськомовних першокласників шкіл з українською мовою навчання, сутність якої полягає у комплексному підході до формування вмінь українського комунікативного мовлення з урахуванням рівня початкового мовленнєвого розвитку учнів. Експериментальна перевірка засвідчила її ефективність.

Ключові слова: комунікативно-мовленнєва діяльність, комунікативні вміння, мовленнєві вміння, частковомовленнєві вміння, мотив, мовленнєва ситуація, діалогічне і монологічне мовлення, адресат, адресант.

Притулик Н.В. Формирование коммуникативно-речевых умений русскоязычных первоклассников в процессе изучения украинского языка (в школах с украинским языком обучения). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения украинскому языку. – Институт педагогики АПН Украины, Киев, 2004.

Исследование посвящено проблеме формирования умений украинской коммуникативной речи русскоязычных учащихся 1-ых классов городских школ с украинским языком обучения центрального и северного регионов Украины. Было выявлено, что в городах этих регионов более 80 % детей, которые приходят в школы с украинским языком обучения, не умеют общаться на украинском языке, потому что растут в русскоязычной языковой среде.

В первом разделе диссертации определен уровень владения украинской речью такими учащимися, проанализованы речевые ошибки и трудности коммуникативного характера; рассмотрено состояние разработки исследуемой проблемы в теории и практике обучения украинскому языку в первых классах школ с украинским языком обучения на современном этапе.

Во втором разделе диссертационной работы рассмотрена сущность понятий «умения и навыки», «коммуникативная речь», а также основы формирования последней. В процессе теоретического анализа опеределены особенности и условия формирования умений украинской коммуникативной речи русскоязычных первоклассников, а также принципы, методы и приемы их формирования, которые были положены в основу разработанной методики.

В третьем разделе на основе сравнительного анализа украинского и русского языков отобрано и обосновано содержание фонетико-орфоэпических и грамматических умений, на основе данных предыдущих исследований определен комплекс лексико-коммуникативных умений; описано особенности применения методов, приемов и средств формирования украинских коммуникативно-речевых умений учащихся первых классов. Описано организацию экспериментального обучения и проверку эффективности разработанной методики формирования украинских коммуникативно-речевых умений русскоязычных первоклассников школ с украинским языком обучения, сущность которой состоит в комплексном подходе к формированию умений украинской коммуникативной речи с учетом уровня начального речевого развития учеников. Эффективность методики обоснована и экспериментально доказана.

Материалы диссертации могут быть использованы при разработке дидактических материалов для формирования частичноречевых, речевых и коммуникативных умений первоклассников; усовершенствовании программ и учебников для обучения грамоте на основе учета первоначальных умений украинской речи учащихся 1-ых классов школ с украинским языком обучения всех русскоязычных регионов Украины; в практической деятельности учителей первых классов.

Ключевые слова: коммуникативно-речевая деятельность, коммуникативные умения, речевые умения, частичноречевые умения, мотив, речевая ситуация, диалогическая и монологическая речь, адресат, адресант.

N.V. Pritulik. Forming of communicative-speech abilities for Russiantongue first-formers during the process of Ukrainian language teaching (in the schools with Ukrainian language teaching). Manuscript.

The dissertation at competition for scientific degree of pedagogical sciences candidate by speciality 13.00.02 – theory and methods of Ukrainian language teaching. Institute of Pedagogics Academy of Pedagogical sciences of Ukraine.- Kyiv, 2004.

The study is devoted to problem of forming of Ukrainian communicative-speech abilities for Russiantongue first-formers in the town-schools with Ukrainian language teaching in northern and central regions of Ukraine. In the thesis was defined the position of Ukrainian speech pupils, which learn in the first forms in the schools in these regions, was explained the difficulties of communicative character.

On grounds of communicative analysis between Russian and Ukrainian languages was selected and explained content of partial-speech and general-speech abilities, on grounds of information was appointed the complex of lexical-communicative abilities. During the process of theoretical analysis is was fixed the peculiarities and conditions of forming abilities for Ukrainian communicative speech for Russiantongue first-formers, and also principles, methods and ways of their forming, which were principal positions for methods.

On grounds of analysis of psycholinguistic, psychological, linguisticdidactic sources was developed the forming methods of communicative-speech abilities for Russiantongue first-formers in the schools with Ukrainian language teaching, its essence is the complex approach for forming of abilities for Ukrainian communicative speech taking into account level of elementary speech development pupils. Experimental testing has confirmed its positive result.

Key words: communicative-speech activity, communicative abilities, speech abilities, partial-speech abilities, motive, speech situation, dialogue and monologue speech, recipient, sender.